

törekvése.) (425) Richard von Weizsäcker pedig „az európai diplomácia régi hagyományának szellemében” azt javasolta, hogy „a nagyhatalmak vitassák meg Moszkvával a térség jövőjét”. (427) A sort gyakorlatilag a végtelenségig lehetne folytatni. *Borhi László meggyőzően bizonyítja, hogy az, hogy a rendszerváltás megtörtént, elsősorban és mindenképp a kelet-és közép-európaiak érdeme, akik 1989-ben egy rövid történelmi pillanatra saját kezükbe vették a sorsuk alakítását. A rendszerváltás utáni nagyarányú nyugati segítség részben ugyancsak a mítoszok birodalmába tartozik. John Major brit külügyminiszter óva intett attól, hogy Lengyelországot pénzzel „árasszák el” (435), míg John Sununu, Bush elnök kabinetfőnöke az ugyancsak nehezen múlt jellemző amerikai (nyugati) paternalizmussal kijelentette, hogy „nem akarunk túl sok pénzt juttatni Lengyelországnak, mert úgy viselkedne az ország, mint egy gyermek és nem ismerné a határokat”. (451) Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy 1989-ben nem állt fent az a fajta külső fenyegetettség, ami az 1947-es Marshall-segélyt indokolta.*

A közép- és kelet-európai térség államai is stratégiai dilemmák elé kerültek az 1945 utáni európai rend felbomlásával. A britekhez és a franciákhoz hasonlóan szkeptikusan tekintettek egy német *Mittleeuropa* feltámadására egy olyan helyzetben, amelyben egy gyenge Franciaország és az Európából kifelé tekingető Egyesült Királyság nem tud, és nem is akar esetleg ellensúlyozó szerepet játszani a német dominanciával szemben. Ráadásul a rendszerváltozás idején mutatott brit és francia magatartás sem adott túl sok optimizmusra okot ebből a szempontból. Egyedül az Egyesült Államok jöhetett szóba olyan hatalomként, mint amely egyáltalán képes a lehetséges német törekvéseket tompítani. Washington elképzelhetően már erre a német opcióra való tekintettel sem kívánta a kelet- és közép-európai kommunista rendszerek bukását, mert azok nagyobb stabilitást ígértek, mint egy bizonytalan kimenetelű demokrácia. (Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a nyugati cél egy stabil „emberarcú” szocializmus volt, amelyben az emberi jogok szélesebb körben érvényesülnek, mint a „létező” szocializmusban.) Orbán Viktor 1989. június 16-án elmondott beszédét ezért nem fogadta egyöntetű lelkesedés a nyugati fővárosokban: a fiatal magyar politikus ugyanis azzal, hogy a szovjet csapatok távozására szólított fel, kihívást intézett „a fennálló világrendre nézve”. (448.) A nyugati hatalmak, élükön az Egyesült Államokkal a Berlini Fal megnyitását sem fogadták kitörő örömmel; az 1945-ben kialakított európai erőegyensúly és rend ezzel a múlté lett. Itt a német nép döntött, csekély külföldi segítséggel (ha egyáltalán volt ilyen). Összefoglalva: „1989-ben a Nyugat hozzájárulása nélkül is a mai végeredményhez hasonlóan alakultak volna az események” (kiemelés tőlem). (467.)

A *Nagyhatalmi érdekek hálójában* Borhi László egyik alkotói korszakának záróköve. Az évtizedes elmélyült kutatómunka eredményeként megszületett összegzés a döntően a hidegháború alatti magyar-amerikai viszonyról példaértékű lehet a — sajnos — hiányzó hasonló monográfiákhoz a korabeli Magyarország és a többi nagyhatalom kapcsolatáról. Borhi László a történetírás legjobb hagyományainak folytatójaként alkot szintézist a levéltári forrásokból, a „főszereplők” visszaemlékezéseiből és témában megjelent feldolgozásokból – a kiemelkedő történettudományi műveket jellemző elengedhetetlen forráskritikával. A magyar és nemzetközi történettudomány joggal tekint nagy várakozásokkal Borhi László „a magyarországi és közép-európai nemzeti-szocialista és sztálinista rendszerek”-ről („Kádár apró bolhái”, *Magyar Nemzet Magazin*) szóló új, hiánypótló kutatásainak eredményeire.

Magyarics Tamás

Germuska Pál

A MAGYAR KÖZÉPGÉPIPAR

Hadiipar és haditechnikai termelés Magyarországon 1945 és 1980 között
Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára – Argumentum Kiadó,
Budapest, 2014. 613 o.

Si vis pacem, para bellum, ha békét akarsz, készülj a háborúra. Bár az elmúlt évszázadok során a katonai stratégiák, a fegyverek, a haditechnikai eszközök nagyon sokat változtak, hadsereg, hadiipar minden bizonnyal még nagyon sokáig szükség lesz, ezért ez a régi latin közmondás szinte semmit sem veszített aktualitásából. A Magyarországhoz hasonló nyersanyagzegény, külkereskedelemre utalt, nyitott szerkezetű kis országnak nemcsak a gazdaságát, hanem a hadi-

iparát, védelmi képességét is rá kell hogy építse egy nagyobb gazdasági egységre, vagy szövetségi rendszerre, mert a háborúk sorsát alapvetően eldöntő stratégiai fegyvereket sem megkonstruálni, sem gyártani nem képes és így kritikus helyzetben egyedül nem tudná megvédenie magát.

Germuska Pál korábbi tanulmányaival, a 2010-ben napvilágot látott Vörös arzenál című könyvével, valamint a mostani recenzió tárgyát képező monográfiájával kétségkívül a szocialista magyar hadiipar egyik legjobb ismerőjévé, immár külföldön is jegyzett és elismert kutatójává vált. A szerző mielőtt nekilátott a II. világháború utáni hadiipar történetét bemutató hiánypótló munkájának a megírásához, alapos gazdaságtörténeti stúdiumokat folytatott és e tárgyban figyelemre méltó publikációkat jelentetett meg. Ezek az előtanulmányok tették lehetővé, hogy a hadiiparral kapcsolatos mondanivalóját a 20. századi gazdaság-, politika és társadalomtörténeti keretbe ágyazza be.

A terjedelmes kötet a magyar hadiipar történetét a II. világháború végétől 1980-ig tekinti át. A korszakhatárnak semmilyen szempontból nem tekinthető év kiválasztását a kényszerűség diktálta, ez ugyanis a témára vonatkozó magyar levéltári és archívumi dokumentumok jelenlegi kutathatósági határa. A kötet egyes fejezeteinek azonos a szerkezete. Előbb a katonai stratégiára és a magyar hadsereg fejlesztésére vonatkozó általános alapelvek és célok megfogalmazására kerül sor, majd megismerkedhetünk a hadiipar gyakran változó szervezeti felépítésével, irányítási szisztémájával, végül a hadiüzemek és a civil vállalatok haditermelésének az alakulásával. A monográfiát összefoglaló zárja, amelynek a célja a lényegi mozzanatok kiemelése, az összefüggések feltárása, továbbá segítségnyújtás az összefoglalót követő, aprólékos munkával összegyűjtött statisztikai adatok, táblák értelmezéséhez.

Alig akad olyan témába vágó magyar és idegen nyelvű munka, amelyik ne szerepelne a felhasznált irodalom 15 oldalra rügő jegyzékében. Irigylésre méltó azoknak a levéltári fondoknak a listája, amelyeket Germuska munkája során alaposan faggatott. A II. világháború utáni magyar történelem egyik legfontosabb forrása az MKP, az MDP és az MSZMP központi szerveinek, vezető személyiségeinek, apparátusának, osztályainak az iratanyaga. Megkerülhetetlen volt a minisztertanácsi ülések jegyzőkönyveinek, a témába vágó napirendekhez készített jelentéseknek, a hadiipart felügyelő miniszterelnök-helyettesek, ipari miniszterek iratanyagának a tanulmányozása. A Szovjetunió kitüntetett szerepe folytán kézbe kellett venni a Külügyminisztérium erre vonatkozó dokumentumait. A Területrendezési Intézet a hadiüzemek telephelyeinek a kijelölését végezte, a Pénzügyminisztérium a fejlesztés forrásait biztosította, ezeknek az intézményeknek az iratai ebből a szempontból érdekelték a szerzőt. A téma talán legfontosabb aktáit, a Honvédelmi Bizottság anyagát a Hadtörténelmi Levéltár őrzi. A feldolgozott források jelentős része csak az utóbbi évtizedekben vált — részben még ma sem teljes körben — kutathatóvá. A szerző munkája során felhasznált statisztikai kiadványokat, visszaemlékezéseket, szűk körben terjesztett kéziratok tanulmányokat, korábban titkos folyóiratokban megjelent elemzéseket, hadiipari termeléssel foglalkozó üzem- és vállalat-történeti munkákat.

Addig, amíg a magyar honvédség vezetése régi tiszték, illetve — legalábbis részben — nem a kommunista párttal szimpatizáló katonai vezetők irányítása alatt állt, az MKP, majd utódja, az MDP kifejezetten ellenezte a katonai kiadások növelését. 1948 őszétől azonban — miután a honvédelmi tárcát Farkas Mihály vette át a parasztpárti Veres Pétertől és gyakorlatilag teljesen kirootálták a régi katonatiszteket — a fegyverkezési kiadások meredeken emelkedni kezdtek. A hadseregfejlesztést és a hadi anyagok gyártását egyre inkább a Szovjetunió vezette „békétábor” érdekeinek és a néhány éven belül várt III. világháború sikeres megvívásának rendelték alá. A Szovjetunió és Magyarország között az első hadiipari együttműködési megállapodás megkötésére 1948-ban került sor, amelyet számos további követett. A magyar hadsereget szovjet mintájú fegyverekkel szerelték fel, és a magyar hadiipar is szovjet licencek, rajzok és gyártási utasítások alapján kezdett el fegyvereket gyártani.

A kommunista hatalom átvétele után a hadiipari termékek gyártása és külkereskedelme terén is a Szovjetunió vált Magyarország első számú partnerévé, amely — nagyhatalmi pozíciójának a fenntartása érdekében — egyoldalú áldozatokat is hajlandó volt vállalni a szatellit országok katonai potenciáljának az erősítése és hadiiparának a fejlesztése érdekében. Magyarország 1966. december 31-ig kerekén 800 millió új rubel összegű hitelt vett igénybe a Szovjetuniótól. Ebből közel 500 millió esett az eufemisztikusan spec. I-nek és spec. II-nek nevezett kölcsönökre, amelyek szovjet fegyverek és hadianyagok vásárlását, illetve a magyarországi uránkészlet felkutatását, ki-termelését, majd eleinte a nyers, később a dúsított urán Szovjetunióba történő szállítását célozták, miközben egyéb feladatokra az ország alig valamivel több mint 300 millió új rubel szovjet hi-

telt fordíthatott. Ez utóbbiak közül a két legjelentősebb kölcsön az 1952-ben a rendkívül rossz mezőgazdasági termelés tőkés külkereskedelmre gyakorolt negatív hatásainak enyhítésére felvett közel 50 millió rubeles, és az 1957-ben a Kádár-rendszer megsegítésére nyújtott mintegy 170 millió (részben konvertibilis valutát jelentő) hitel, amelyekhez egyébként kedvező feltételekkel, általában 10 éves lejáratra és 2%-os kamat mellett jutott hazánk. Vagyis a Magyarországnak 1966 végéig nyújtott szovjet hiteleknek kevesebb, mint négy tizede szolgálta a lakosság közvetlen ellátását, az életszínvonal emelését, a gazdaság általános modernizálását, legfőképpen pedig a nemzetközi fizetési mérleg tőkés relációban mutatkozó hiányának a csökkentését.

A II. világháború végétől 1980-ig három nagy fegyverkezési programot valósított meg az ország.

1948–1953 között a hihetetlen méretűre duzzasztott hadi kiadások súlyos gondokat okoztak a lakosság ellátásában, az infrastruktúra és a mezőgazdaság fejlesztésében. Úgy tűnt, hogy a koreai háború 1950. évi kirobbanása és gyors eszkalálódása igazolja azokat a jóslatokat, amelyek a két világrendszer közötti újabb világméretű összecsapás elkerülhetetlenségét vizionálták. Mind ez a Szovjetuniót és a csatlós országokat újabb nagyarányú háborús erőfeszítések megtételére készítette. A magyar éves és a folyó ötéves tervet többször átdolgozták és 1951-től az előirányzatokon belül abszolút prioritást kapott a nehézipar, azon belül a hadiipar. A hadsereg létszámát (polgári alkalmazottakkal együtt) erőltetett ütemben már 1951 őszére közel 200 ezer főre kívánták emelni. Az 1951. január 9-i moszkvai tanácskozáson pedig Sztálin további erőfeszítésre és még nagyobb mozgósítható katonai létszám felállítására ösztönözte a szatellit országok vezetőit. A magyar hadsereg maximális létszámát (a katonákat, polgári alkalmazottakat és a hadrenden kívüli építő alakulatokat is beleértve) 1952 végére érte el, ekkor meghaladta a 210 ezer főt.

A katonai kiadások és beruházások költségei 1953 nyaráig ugrásszerűen növekedtek, amit az állampárt vezetése eltitkolt a közvélemény előtt. Ekkortól vált rendszeressé, hogy a költségvetést két variációban készítették. Egyiket a nyilvánosságunk szánták, a másikat — amelyik a katonai kiadásokat és fejlesztéseket is tartalmazta — szigorúan titokban kezelték. A pártállami időkben a titkos költségvetés két legbizalmasabb tételét, amelyet csak a beavatottak nagyon szűk köre ismert, a hadikiadások és az export dotálására fordított hatalmas összegek jelentették. Ezek a terhek annak ellenére duzzadtak elviselhetetlen mértékűre, hogy az igazán magas és különleges felkészültséget igénylő katonai cikkek (harckocsi, repülőgép, nehéz tüzérség stb.) iránti igényeket hazai termelés helyett importból elégítették ki.

Az 50-es évek első felében állandóan feszített tervfeladatok csődközeli helyzetbe taszították az országot. Sztálin halála után az elviselhetetlen méretűvé fokozódó feszültségeket mérsékelni, a gazdaságban kialakult tartós és súlyos szerkezeti aránytalanságokat oldani kellett. Az eddigi elemzések jellemzően a Rákosi körüli szektás-dogmatikus vezetők (Gerő Ernő, Friss István stb.), az Országos Tervhivatal, valamint a Kohó- és Gépipari Minisztérium átállással kapcsolatos (szubjektív elemekre visszavezethető) ellenállásával magyarázták az 1953 nyári fordulat lassú megvalósulását. Germuska világosan bizonyítja, hogy az átállást egy sor objektív körülmény is akadályozta (pl. a hadiipari üzemek rugalmatlan, speciális feladat ellátására alkalmas gépsorai, a termelés tehetetlensége, a megfelelő szakemberek hiánya stb.).

A következő nagy fegyverkezési kampányra az SZKP XX. kongresszusa utáni enyhülési folyamatot átmenetileg megszakító második berlini, a majdnem újabb világméretű összecsapás reális veszélyét magában hordozó kubai válság, Albánia és Kína külön utas politikája nyomán 1961 és 1963 között került sor. A magyar hadsereg fegyverzetének elavulása, a korszerű követelményektől való fényévnnyi lemaradása mindenképpen indokolta, hogy az előző időszak mennyiségi fejlesztésével szemben ekkor már a minőség kapott prioritást. (Légvédelem, páncélosok, speciális gépjárművek.) Minderre azonban akkor került sor, amikor a jelentős összegű fegyverkezési program a magyar gazdaság növekedési ütemének a csökkenése, a megtermelt nemzeti jövedelem rendszeres túlosztása, az állandósuló gabonaimport miatt egyébként is nehéz helyzetbe került gazdaság egyensúlytalanságát tovább rontotta, ami viszont kemény restriktív intézkedések kényszerű meghozatalához vezetett.

Az 1970-es évek második felében a hadiiparban is utat tört magának a gazdaságosság, nyereség, exportképesség stb. A katonai termékek összetételét — a civil javakhoz hasonló módon — a kevésbé anyagigényes, jövedelmezőbb termékek irányába igyekeztek tolni. Itt is elvárás lett a szelektív iparfejlesztés. Az 1970-es évek második felében a hadiipar megítélése már legalább annyira gazdaságossági, mint védelmi kérdés volt.

A nagy hadsereg-fejlesztési kampányokat 1953 nyarán, 1956 után és az 1970-es évek második felében a fegyveres erők létszámának és a hadikiadásoknak a radikális csökkentése követte. Ennek következtében a fegyvereket, lőszert, lőport, robbanó anyagokat, katonai híradástechnikai eszközöket és járműveket gyártó hadipar nem tudta a kapacitását kihasználni. Még úgy sem, hogy a háborús mozgósítás idején szükségesnek vélt kapacitások egy részével a hadipar békeidőszakban civil termékeket gyártott, illetve a katonai termékeket igyekeztek exportálni. A kettős profil (hadi és polgári) célja az volt, hogy maradjon meg használható állapotban a hadi kapacitás, amit mozgósítás idején aktivizálni lehet és alakuljon ki olyan váltóprofil, amely valós társadalmi szükségleteket elégít ki, de mozgósítás esetén ennek termelését különösebb gond nélkül fel lehet majd függeszteni. A békeidőben kihasználatlan kapacitások miatt keletkezett veszteségeket a hadiipari vállalatok számára az állam dotációk formájában megtérítette.

A monográfiában elvétve előforduló pontatlanságok a témához csak áttételesen kapcsolódó kérdések kapcsán fordulnak elő és leginkább a feldolgozás jelenlegi hiányait tükrözik. A Magyar Optikai Művek (és még számos más magyarországi vállalat német vagy annak minősített tulajdoni hányada) nem a magyar–szovjet jóvátételi egyezmény, hanem a győztes nagyhatalmak 1945. augusztusi, Potsdamban kötött megállapodása értelmében került szovjet tulajdonba. A MOM-ban (és még öt vállalatban) meglévő kisebbségi magyar részvényeket Magyarország egy 1949. december 31-i megállapodás értelmében kicserélte a vegyes vállalatokban lévő szovjet kisebbségi részvénypakettre. A szovjet vállalatokat (közte a MOM-ot) a Szovjetuniót nem „átadta”, hanem egy 1952-es megállapodás értelmében *eladta*, Magyarország pedig *megvásárolta* a korábbi tulajdonostól. A paritásos (50–50%-os tulajdoni hányadú) szovjet–magyar vegyesvállalatokban lévő orosz részesedést nem 1952-ben, hanem 1954-ben vásárolta vissza Magyarország. Azok után, hogy a Tájékoztató Iroda 1948. júniusi ülése után Magyarország felfüggesztette a Jugoszláviának járó magyar jóvátételi szállításokat, majd hamarosan felmondta a két ország között 1947-ben megkötött két nagyfontosságú, hosszú lejáratú gazdasági együttműködési szerződést, nem tartom valószínűnek, hogy *hadiipari* szerszámgépek vásárlása terén Jugoszlávia 1949 elején komolyan szóba jöhetett volna, mint beszerzési forrás.

Nem csak Germuska, hanem több történész is angolnak tartja a budapesti Standard Villamosági Rt.-t, holott ez a társaság soha sem tartozott a szigetországi érdekeltségek közé. A Standard Villamosági Rt. az Egyesült Izzó telefon- és távíró részlegéből 1928. január 1-jén, paritásos magyar–amerikai vegyesvállalatként alakult. Az 1930-as években az amerikai konszern megvásárolta a cég összes részvényét, így Magyarország II. világháború előtti egyetlen híradástechnikai termékeket gyártó üzeme 100%-ban az International Telephone & Telegraph Corporation (ITT) tulajdonába került. A félreértés onnan eredhet, hogy a magyar Standard közvetlenül az ITT termeléssel foglalkozó európai leányvállalatainak az irányító központja, a londoni International Standard Electric Company (ISEC) alá tartozott.

Ezek az apró pontatlanságok azonban semmit sem vonnak le az úttörő jellegű munka értékéből, amely megkerülhetetlen mindazok számára, akik behatóbban szeretnék megismerni a szocialista magyar hadiipar — vagy általánosabban a II. világháború utáni magyar gazdaság — történetét, netán ennek a témának a kutatására vállalkoznak.

Honvári János